

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2021

Redactie:

Bert van der Lingen
Ewout Korpershoek

Over de PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen

De Stichting heeft tot doel de kennis over de geschiedenis van de tabakspijp te bevorderen. Dit doen we door middel van onderzoek, regelmatige publicaties en bijeenkomsten. Een belangrijk streven is om een verbinding te verzorgen tussen verzamelaars, musea, archeologie en overige geïnteresseerden, in zowel binnen- als buitenland.

Alle uitgaven en activiteiten van de Stichting PKN worden mogelijk gemaakt door de bijdragen van donateurs en de inzet van vrijwilligers. U kunt ook donateur worden voor een bedrag van 30 euro per jaar (buiten Nederland 40 euro).

Meer informatie op www.tabakspijp.nl/over-ons/lid-worden/. Hiermee ontvangt u behalve het Jaarboek, ook een drietal kwartaalbladen met korte artikelen en heeft u direct toegang tot de activiteiten die de Stichting organiseert, en contact met andere verzamelaars en geïnteresseerden.

Uitgave: PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

Redactie: Bert van der Lingen
English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)
Lay-out: Ewout Korpershoek

Druk: DPN Weurt

Voorzijde omslag: Een pijpenkop uit de eerste officiële archeologische opgraving in Nederland, door Caspar Reuvers (zie artikel p. 31).

Achterzijde omslag: Fragment van een ontwerptekening van een Wilhelminapijp voor één van de vroege catalogi of voor een reclamekaart door de firma Hollandia (zie artikel p. 103).

ISBN 978-90-830114-2-4

© PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Een pijp van Teunis van Dijk die laat zien dat ook een gildebestuurder de regels niet altijd naleefde Ruud Stam	9
Zeventiende-eeuwse bodemvondsten uit Zeeland Ewout Korpershoek	13
Kleipijpen van de opgravingen op de Hofstede Arentsburgh (Forum Hadriani) te Voorburg in 1827-1831 door Caspar Reuvens (1793-1835) Bert van der Lingen	31
Pijpen met een luchtje? Kleipijpen uit het scheepswrak ZP5/6 Zeewolde (Gemeente Zeewolde) Michiel Purmer, Jos Bazelmans, Jan van Doesburg en Menno van der Heiden	75
Rookgerei en een pijpenvorm uit het scheepswrak van 'De Drie Gezusters' (ZQ-18) Bert van der Lingen	85
Nieuwe gegevens over het bedrijf, de productie en de handel van Hollandia (Van der Want & Barras) Ruud Stam	103
Tussen hoop en vrees. Pijpen van Hollandia voor de vluchtelingen uit België in de Eerste Wereldoorlog Ruud Stam	149
Pipes-statuettes van de firma Gambier Arthur van Esveld	161
De pijpennijverheid in Roeselare in België Josef Goderis	173
Pijpen met asbest: Asbestos pijpen Ruud Stam	189

Voorwoord

Voor u ligt Jaarboek 2021 van de PKN, 'Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen'. Aan dit rijk geïllustreerde jaarboek, met gevarieerde artikelen over de geschiedenis van de tabakspijp, hebben een negental enthousiaste auteurs meegewerkt. Ook dit jaar kunnen we weer een lijvig Jaarboek presenteren met volop interessante artikelen en fraaie afbeeldingen over onder meer Nederlandse bodemvondsten, Franse kleipijpen en de pijpennijverheid in het Belgische Roeselare.

In een vijftal artikelen wordt aandacht besteed aan vondsten van Nederlandse bodem. Aan de hand van een kleipijp van Teunis van Dijk laat Ruud Stam zien dat ook **een gildebesteder de regels niet altijd naleefde** en Ewout Korpershoek beschrijft **zeventiende-eeuwse bodemvondsten uit Middelburg** en de omgeving van deze Zeeuwse stad, waaronder kleipijpen met onbekende merken die mogelijk in lokale werkplaatsen zijn vervaardigd. Bert van der Lingen heeft een bijdrage over de in 1827-1831 door de beroemde archeoloog Caspar Reuvens opgegraven **kleipijpen van de Hofstede Arentsburgh** (Forum Hadriani) te Voorburg, de vroegst bekende wetenschappelijke opgraving waarbij kleipijpen zijn gevonden.

Twee artikelen zijn gebaseerd op vondsten uit scheepswrakken uit het laatste kwart van de negentiende eeuw die in het huidige Zeewolde zijn vergaan. Michiel Purmer, Jos Bazelmans, Jan van Doesburg en Menno van der Heiden behandelen de **kleipijpen uit het scheepswrak ZP5/6**. Het grootste deel van de lading bestond uit het afval van een gasfabriek. In een ander artikel beschrijft Bert van der Lingen het **rookgerei en een pijpenvorm voor suikergoed uit het vrachtschip 'De Drie Gezusters' (ZQ-18)**, dat in 1893 verging met een lading steenkool.

Aan de hand van recent ter beschikking gekomen archiefstukken geeft Ruud Stam een aanvullend beeld over **de ontwikkeling en het functioneren van de firma Van der Want & Barras** en op een aantal aspecten van de **assortimentsontwikkeling, de handel en de handelsrelaties van Hollandia**. Van dezelfde auteur is een artikel over **tabakspijpen van Hollandia voor de vluchtelingen uit België**, die na de Duitse inval in 1914 massaal naar het neutraal gebleven Nederland kwamen. Voor hen en voor de export naar België werden onder meer pijpen met afbeeldingen van het Belgische koningshuis vervaardigd.

Ook in dit Jaarboek weer aandacht voor de Franse firma Gambier en de Belgische pijpennijverheid. In **Pipes-statuettes van de firma Gambier** beschrijft Arthur van Esveld de meest opvallende, zeldzame en soms 'ondeugende' tabakspijpen van dit Franse bedrijf, die in de vorm van miniatuur standbeelden zijn uitgevoerd. Jozef Goderis schreef een artikel over **de pijpennijverheid in Roeselare in België**. In België lag de focus bij veel onderzoekers op Wallonië maar de laatste jaren is er ook veel bekend geworden over de pijpenmakers, hun werknemers en de pijpen uit deze stad in West-Vlaanderen.

De laatste bijdrage, **Pijpen met asbest: Asbestos pijpen**, is van de hand van Ruud Stam. Asbest werd voor diverse producten gebruikt. Pas in de jaren dertig van de twintigste eeuw kwamen de eerste waarschuwingen voor het gevaar van asbest.

Wij wensen u veel lees- en kijkplezier in het nieuwe Jaarboek van de PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen.

Bert van der Lingen
Ewout Korpershoek

Rookgerei en een pijpenvorm uit het scheepswrak van ‘De Drie Gezusters’ (ZQ-18)

Bert van der Lingen

Smoking accessories and a pipe mould from the shipwreck of ‘De Drie Gezusters’ (ZQ-18)

In 1975 the wreck of an almost twenty-meter-long vessel was found near Zeewolde in Southern Flevoland. The sinking of the vessel was dated to the end of the nineteenth century. In 2019 additional research was conducted and ultimately, the ship could be identified as De Drie Gezusters (The Three Sisters) of skipper Meijer from Wildervank in Groningen. The ship, coming from Rotterdam with a cargo of coal, sank on the night of June 20, 1893, close to Harderwijk in present-day Zeewolde. On board, tobacco pipes of various materials and articles for the storage of tobacco were found and a fragment of a metal pipe mould. The latter was not intended to make smoking pipes but for candy pipes and probably on board to re-use the metal for yet unknown purposes.

Inleiding

In 1975 werd op kavel Q18 in Zeewolde in Zuidelijk Flevoland het wrak van een bijna twintig meter lange tjalk gevonden (afb. 1). Vier jaar later werd het schip opgegraven. Op grond van de vondsten is de ondergang van het vaartuig indertijd gedateerd aan het eind van de negentiende eeuw. In 2019 deed archeoloog Yftinus van Popta aanvullend onderzoek naar papiersnippers die in

het wrak zijn aangetroffen waaronder een fragment van de *Nieuwe Veendammer courant* uit 1890. Uiteindelijk kon het schip geïdentificeerd worden als *De Drie Gezusters* van schipper W. Meijer uit Wildervank (afb. 2). Het vrachtschip, komende vanuit Rotterdam met 31 last steenkolen, verging in de nacht van 20 juni 1893 ‘een half uur gaans’ van Harderwijk in het huidige Zeewolde. Het gezin overleefde de ramp.¹

Afb. 1. Vondstenberging in het achterschip van wrak ZQ18. Foto J.U. Potuyt, Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders (80907), september 1979.

Afb. 2. De scheepsramp op de Zuiderzee. Rotterdamsch nieuwsblad 22-06-1893.

Het scheepswrak is bekend onder het toponiem ZQ-18 / ZQ18 (Zuidelijk Flevoland). In dit artikel wordt het rookgerei besproken dat in dit scheepswrak gevonden is en een metalen vorm waarin tegelijkertijd vier figurale pijpjes gemaakt konden worden. Deze vormen waren niet bedoeld om rookpijpen in te persen maar werden door banketbakkers gebruikt om pijpjes van suikergoed te maken.

Tabaksgebruik in *De Drie Gezusters*

De woonruimte in het achterschip was, evenals het vooronder, alleen toegankelijk vanuit het ruim en was opvallend klein. Het bestond uit nauwelijks meer dan een vloer met mogelijk twee kooien.² In het wrak zijn verschillende voorwerpen gevonden die te maken hebben met het gebruik en de opslag van tabak. De meeste tabak gerelateerde voorwerpen zijn in het woonverblijf (afb. 1) van het schip aangetroffen en tussen de leggers aan stuurboord in het achterschip.

Het kleine woonverblijf van de schippersfamilie was de voornaamste plaats aan boord waar tabakspijpen en sigaren werden gerookt. De diversiteit aan rookgerei betekende niet alleen dat er geregeld van pijp gewisseld kon worden, maar ook dat er mogelijk specifiek rookgerei gebruikt werd in dit huiselijke familievertrek, terwijl andere pijpen bijvoorbeeld gerookt werden achter het stuurwiel of tijdens andere werkzaamheden aan boord of op de wal.

Ervan uitgaande dat deze voorwerpen toebehoorden aan schipper Meijer, kan gesteld worden dat hij een uitgebreid assortiment aan rookgerei tot zijn beschikking had met tabakspijpen van verschillende materialen en diverse vervaardigingstechnieken. Er zijn traditioneel geperste tabakspijpen van gepaarde gevonden, een gietpijp, caoutchouc pijpen, porseleinen pijpen en een meerschuum sigarenpijpje.

Kleipijpen

In het wrak zijn een drietal traditioneel geperste kleipijpen³ gevonden. Twee van deze pijpen zijn op typologische gronden, de wijze van afwerken en de wijze van het aanbrengen van decoraties, te dateren in het laatste kwart van de negentiende eeuw en zijn in Gouda vervaardigd. Ze dragen het merk de 2 gekroond (afb. 3a-b) dat in deze periode eigendom was van de Firma P. van der Want Gzn. (1881-1898) en de 65 gekroond (afb. 4a-b) van Martinus Nicolaas van Duijn (1885-1925).⁴

Aangezien deze pijpen gewoonlijk een korte gebruiksperiode hadden, zullen ze hooguit enkele jaren voor de ondergang van het schip aan boord gebracht zijn. Met een datering vanaf 1885 is dit tijdsbestek ruim genomen. Beide pijpen hebben een ovaal model met links op de hiel een vaag Gouds stadswapen. De radering, die bij vroegere pijpen van betere kwaliteit gewoonlijk als decoratie rond de ketelrand (filt) is aangebracht, is bij deze laat negentiende eeuwse pijpen niet meer aangebracht.

Afb. 3a-b. Pijpfragment van tabakspijp met ovaal ketelmodel. Hielmerk 2 gekroond. Hoogte 5,1 cm. Gouda, 1885-1893. Firma P. van der Want Gzn (1881-1898). Vindplaats aan boord: woonverblijf. Inventarisnummer ZQ18-263.

Afb. 4a-b. Pijpfragment van tabakspijp met ovaal ketelmodel. Hielmerk 65 gekroond. Hoogte 5,3 cm, Lengte 11 cm. Gouda, 1885-1893. Martinus Nicolaas van Duijn (1885-1925). Vindplaats aan boord: onbekend. Inventarisnummer ZQ18-171.

Afb. 5a-c. Fragment van kleipijp met dubbelconisch ketelmodel. Hielmerk HS. Hoogte 3,8 cm, Lengte 11 cm. Gouda, 1650-1680. Vindplaats aan boord: onbekend/ingespoeld. Inventarisnummer ZQ18-219.

De pijp met het hielmerk 65 gekroond heeft zigzaglijnen op de steel direct achter de hiel.

Het verloop van de steel lijkt erop te duiden dat het hier gaat om een halflange of korte pijp met een lengte van ongeveer twintig centimeter. Beide pijpen hebben langs de ketelrand naar de roker toe een zwarte aanslag en lijken telkens op dezelfde wijze te zijn aangestoken, kennelijk door dezelfde gebruiker met dezelfde gewoonte. Dergelijke pijpen werden waarschijnlijk vooral gerookt in het woonverblijf van het schip terwijl de minder breekbare tabakspijpen ook tijdens het werk aan boord of op dek werden gerookt. De pijp met het merk 2 gekroond is gevonden in het woonverblijf. Van de pijp met de 65 gekroond is de vindplaats onbekend.

Ingespoelde kleipijp uit de 17de eeuw

Een afwijkende vondst is een fragment van een kleipijp met een geglaasde dubbelconische ketel uit de periode 1650-1680 en daarmee bijna tweeënhalf eeuw vroeger dan de ondergangsdatum van het schip. De pijp komt uit een onbekende Goudse werkplaats en is op de

hiel gemerkt met de letters HS (afb. 5a-c). Op de steel is op het zwaartepunt van de steel een versiering van raderingen en stippen gestempeld. De pijp hoort niet thuis in deze late context en zal in het wrak zijn ingespoeld.

Gietpijpen, Duitsland

In het laatste kwart van de negentiende eeuw kregen de traditioneel geperste kleipijp en de porseleinen pijp concurrentie van Duitse gietpijpen die met vloeibare klei in gipsen vormen werden gemaakt. Dit procedé werd toen in Nederland nog niet toegepast in de pijpenindustrie.

Een belangrijke fabrikant van deze zogenaamde doorrokers was de Firma Bordollo uit Grünstadt (afb. 6).⁵ Vanaf 1881, slechts twaalf jaar voordat *De Drie Gezusters* ten onder ging, werden deze pijpen voor het eerst in een Nederlands dagblad aangeboden (afb. 7). Kennelijk vanwege de enorme populariteit werden deze pijpen in Duitsland al vrij snel nagemaakt door de concurrent Jacobi, Adler & Co. De in 1898 opgerichte firma Van der Want & Barras (Hollandia) uit Gouda was de eerste Nederlandse pijpenfabriek die het lukte om goed gegla-

Tabel 1: (Onderdelen van) tabakspijpen uit het wrak De Drie Gezusters (ZQ-18)

voorwerp:	materiaal:	afb.	datering:	vindplaats in wrak:	inv. nrs.:
pijpenkop, hielmerk 2 gekroond	pijpaarde	3a-b	1885-1893	woonverblijf	ZQ18-263
pijpfragment, hielmerk 65 gekroond	pijpaarde	4a-b	1885-1893	onbekend	ZQ18-171
pijpfragment, hielmerk HS	pijpaarde	5a-c	1655-1680	onbekend/ingespoeld	ZQ18-219
pijpensteel, firmanaam 'Bordollo'	gietklei	7	1885-1893	woonverblijf/stuurboord	ZQ18-444
pijpfragment en manchete van een roer	gietklei/ been	8-9	1885-1893	onbekend	ZQ18-220
pijpenkop met paard	porselein	10a-b	1880-1893	woonverblijf	ZQ18-235
waterzak	porselein	11	1880-1893	tussen leggers/stuurboord	ZQ18-311
waterzak	porselein	12	1880-1893	tussen leggers/stuurboord	ZQ18-265/17
roer, weichselhout (en onbekend)	hout	13-14	1885-1893	onbekend	ZQ18-224/6
pijpfragment met rechte steel	caoutchouc	14a-b	1890-1893	woonverblijf/stuurboord	ZQ18-189
roer met vochtzak	caoutchouc	15	1885-1893	woonverblijf	ZQ18-442
tabakspijp met opgaande steel	meerschuur	13a-b	1890-1893	woonverblijf/stuurboord	ZQ18-189
mondstuk van pijp met schroefdraad	barnsteen/hout	19	1880-1893	onbekend	ZQ18-224/3
een stuk van Duitse pijp' (niet in Depot)	porselein	n.v.t.		onbekend	ZQ18-224/6

Afb. 6. Afbeelding bij de inschrijving in het merkenregister te 's-Gravenhage. Nederlandsche staatscourant 1 november 1882.

zuurde gietpijpen te produceren. Goedewaagen begon al in 1895 met de productie van gietpijpen, maar slaagde er pas kort na 1910 in om goed geglazuurde gietpijpen op de markt te zetten.⁶ In de beginperiode werden door Hollandia veel geïmporteerde Bordollo pijpen verkocht maar vanaf de Eerste Wereldoorlog werd alleen nog eigen productie verhandeld.⁷

In het wrak zijn fragmenten van twee Duitse gietpijpen gevonden. Beide pijpen zijn zwaar doorgerookt. Het eerste pijpfragment is een steeltje van gietklei bedekt met transparant glazuur en heeft een overgebleven lengte van 2,3 cm. Schuin op de steel is de firmanaam *Bordollo* gestempeld (afb. 8). Dit kleine fragment is aangetroffen in het woonverblijf aan stuurboord. De afgebroken tabaksketel is niet teruggevonden. Van het tweede exemplaar, dat samen met een bijpassend houten onderdeel van een pijpenroer is gevonden, is de vindplaats onbekend. Deze ongemerkte pijpenkop, die aan de buitenkant geheel bedekt is met transparant glazuur, heeft een ovaalvormige Berliner stummel ketel met een knopiel en korte insteeksteel met vier groeven op de plaats waar deze in de vochtzak werd gestoken (afb. 9). Deze groeven, die dwars op de richting van dit stukje steel van de pijpenkop waren aangebracht, dienden ervoor om de kop en de vochtzak, beter op elkaar te laten aansluiten. Deze pijpenkop was echter niet in een vochtzak gestoken, maar in een (kort) benen roer met een verdikte manchet (afb. 10). De benen manchet heeft, aan de verdikte kant waar de pijpenkop werd ingestoken, vier groeven en aan de smalle kant drie groeven. Het roer en mondstuk zijn niet in het wrak aangetroffen. Wel zijn resten van het afgebroken roer in de manchet achtergebleven.

De pijp had niet het uiterlijk van een porseleinen pijp met vochtzak maar was een kort tabakspijpje met een vrij rechte steel zoals in afbeelding 6. Dergelijke pijpjes waren handzaam tijdens werkzaamheden op het schip. Aangezien deze pijp niet gemerkt is, kan het mogelijk ook gaan om een imitatie uit de fabriek van Jacobi, Adler & Co. Niet alle Bordollo pijpen waren gemerkt.

Afb. 7. Advertentie waarin Bordollo pijpen worden aangeboden. Leeuwarder courant 9 september 1881.

Porseleinen pijpen en vochtzakken

Eveneens in het woonverblijf werd een Duitse porseleinen pijpenkop gevonden (afb. 11a-b). De pijp heeft een korte insteeksteel met vijf groeven. Aan de keerzijde van de kop zijn nog vaag de contouren van een, mogelijk met de hand beschilderd, naar links springend paard te zien.

Tussen leggers aan stuurboord werd een porseleinen vochtzak (afb. 12) gevonden voor de opvang van het tabaksvocht.⁸ De vochtzak heeft een brede verzwaarde bovenrand en loopt naar onder toe uit in een punt. Wat formaat betreft kan de zak bij de pijpenkop met het paard hebben behoord. Van een tweede vochtzak, (afb. 13) met een wat kleiner formaat met een knopiel, is de vindplaats aan boord onbekend. Onder vondstnummer 224 wordt nog de vondst van een 'stuk van een Duitse pijp' gemeld. Dit fragment is echter niet aangetroffen in het depot.

Losse steel

In de Vondstdocumentatie van *De Drie Gezusters* staan onder vondstnummer 224 een aantal kleine vondsten beschreven, waaronder een stuk van een Duitse pijp (die niet in het depot is aangetroffen) en 'twee houten handvaten', waar later 'pijpesteel' werd bijgeschreven. Hoewel er geen specifieke vindplaats bij geschreven is,

Afb. 8. Steelfragment van een tabakspijp van gietklei met firmanaam Bordollo. Transparant glazuur. Lengte 2,3 cm. Duitsland, Firma Bordollo, Grünstadt, 1880-1893. Vindplaats aan boord: woonverblijf stuurboord. Inventarisnummer ZQ18-444.

Afb. 9. Fragment van een stummel tabakspijp van gietklei met ovale ketel, korte insteeksteel en transparant glazuur. Hoogte 5,8 cm, Lengte 7,8 cm. Duitsland, Firma Bordollo, Grünstadt, 1880-1893. Vindplaats aan boord: onbekend. Inventarisnummer ZQ18-220.

Afb. 10. Benen manchet met twee series groeven (behorend bij de gietpijp van afb. 9). Lengte 5,3 cm, Diameter 0,8/1,5 cm. Duitsland, Firma Bordollo, Grünstadt, 1880-1893. Vindplaats aan boord: onbekend. Inventarisnummer ZQ18-220.

staan deze vondsten in de lijst tussen voorwerpen die aan stuurboord in het woonverblijf zijn aangetroffen, de ruimte waar het meest gerookt zal zijn.

De pijpensteel is een zogenaamd 'roer' van een samengestelde tabakspijp. Het roer vormt het middenstuk van de tabakspijp ofwel het gedeelte tussen de tabaksketel en/of vochtzak en het mondstuk. Het roer is van weichselhout (kersenhout) met schors (afb. 14) en heeft een lengte van 9,7 centimeter. Een deel van dit roer is afgebroken. Consumenten kochten complete pijpen of konden roeren, evenals tabaksketels, vochtzakken en mondstukken, los verkrijgen in de detailhandel. In 1913-1914 werden ze nog aangeboden door de firma A.J. Vasterman Jr. in Amsterdam, een van de belangrijkste groothandels in rookartikelen (afb. 16).

Het andere exemplaar heeft een lengte van 13 centimeter en is van een onbekende zachte houtsoort. Deze heeft aan de onderzijde een gesneden schijf. Langs de bovenzijde van de steel is een eenvoudige lijn gekerfd (afb. 14). Het lijkt eerder een zelf gefabriceerd roer of een stukje volkskunst, dan een fabrieksmatig vervaardigd product. Het is ook niet met zekerheid te zeggen of het inderdaad om een pijpenroer gaat of een handvat van een nog onbekend gereedschap.

Houten roeren werden bij pijpen van alle materialen toegepast, maar voornamelijk bij porseleinen tabakspijpen en pijpen van Bordollo, waar deze een mooi contrast vormden met het gladde witte materiaal. Gezien de vondst in het wrak van porseleinen pijpen lijkt het aannemelijk dat in ieder geval het weichselhouten roer

Afb. 11a-b. Porseleinen pijpenkop, stummel met de contouren van een springend paard. Hoogte 7,4 cm. Duitsland, 1880-1893. Vindplaats aan boord: woonverblijf. Inventarisnummer QZ18-235.

Afb. 12. Porseleinen vochtzak voor het opvangen van tabaksvocht. Mogelijk behorende bij de pijpenkop met het springende paard. Hoogte 7,6 cm. Duitsland, 1880-1893. Vindplaats aan boord: tussen leggers aan stuurboord. Inventarisnummer QZ18-311.

Afb. 13. Porseleinen zak voor het opvangen van tabaksvocht. Hoogte 6,1 cm. Duitsland, 1880-1893. Vindplaats aan boord: onbekend. Inventarisnummer QZ18-265/17.

Afb. 14. Weichselhouten roer met schors. Lengte 9,7 cm. West-Europa, mogelijk Duitsland, 1885-1893. Vindplaats aan boord: woonverblijf stuurboord(?). Inventarisnummer QZ18-224/6.

Afb. 15. Rechte gesneden houten roer(?) met schijf. Lengte 13 cm. West-Europa, 1885-1893. Vindplaats aan boord: woonverblijf stuurboord(?). Inventarisnummer QZ18-224/6.

onderdeel van een deze pijpen is geweest. Mogelijk had de schipper ook enkele van deze voorwerpen los als reserveonderdeel op voorraad in het woonverblijf, ingeval er breuk ontstond bij een porseleinen pijp.

Meerschium sigarenpijp en los barnsteen mondstuk

In de tweede helft van de achttiende eeuw kwamen de eerste meerschium pijpen op de markt. Het zachte materiaal is uitermate geschikt om er fraaie voorstellingen uit te snijden en pijpen uit dit materiaal werden geliefde voorwerpen in de hogere kringen. Rond het midden van de negentiende eeuw werden deze pijpen algemener. Na ongeveer 1880 werden ze voornamelijk nog fabrieksmatig vervaardigd.

In het woonverblijf aan stuurboord is een eenvoudige onversierde meerschium sigarenhouder (afb. 17a) gevonden van een model dat in die periode ook vervaardigd werd in een groter formaat als tabakspijp van hout en klei. De pijp heeft een schuin omhoogstekende steel, die één geheel vormt met de kop. De binnenkant van de ketel loopt taps toe waardoor de sigaar beter op zijn

plaats blijft. Meerschium pijpen werden gemaakt van het goedkopere geperste meerschium of van het meer exclusieve blokmeerschium waarbij de pijp uit een blok meerschium is gesneden. Het eenvoudige pijpje van Meijer zal waarschijnlijk geperst zijn.

Onder vondstnummer 224 in de Vondstdocumentatie staat een 'barnstenen pijpje' (afb. 17b) dat samen met de houten roeren beschreven staat tussen voorwerpen die aan stuurboord in het woonverblijf zijn aangetroffen. Het gaat hier echter niet om een tabakspijp maar om een mondstuk met benen schroefdraad. Waarschijnlijk is dit het mondstuk van de meerschium sigarenpijp. Het benen schroefdraad past perfect en ook de diameter van het mondstuk komt overeen met die van de tige van de sigarenhouder. Het mondstuk lijkt niet gemaakt van puur barnsteen maar van kleine stukjes restafval dat onder druk en hitte in een mal werd samengeperst tot een goedkoper barnsteen product. Ook deze mondstukken konden los in de pijpenhandel worden gekocht.

Vergelijkbare mondstukken van celluloid staan afge-

Witte porseleinen waterzakken in diverse maten 0.60

Bovenstukjes voor Deutsche pijpen 0.60 0.90 1.20

Losse ringetjes voor „ „ „ „ „ 0.24

„ „ „ „ „ „ „ „ „ 0.30

„ „ „ „ „ „ „ „ „ 1.20

Korte slappe tussenstukjes, zwakjes No. 122 0.60

Lange „ „ „ „ „ „ „ „ „ 1.20

Zwarte gummi Spitzen met nikkelen buisjes.

No. 150			Voor Doorrookers.		
149	Voor stummels, wijdt 6½ mM.	0.40	154	Voor stummels, wijdt 9 mM.	0.48
150	„ „ „ 7 „	0.40	155	„ „ „ 9½ „	0.48
151	„ „ „ 7½ „	0.40	156	Afloopend model recht	0.60
152	„ „ „ 8 „	0.40	157	„ „ „ gebogen	0.60
153	„ „ „ 8½ „	0.48	158	Half gebogen plat	0.60

Rechte Weichselhouten Roeren met kurkjes.

No. 104

101 Met 1½ cM. rond hoornen mondstuk, lengte 14 cM. 0.40	103 Met 3 cM. hoorn. mondst., l. 13 cM. 0.72
102 Met 2½ cM. hoorn. mondst. l. 13 cM. 0.60	104 „ 4 „ „ „ „ 13½ „ 0.90
	105 „ 5 „ „ „ „ 14 „ 1.20

Afb. 16. Waterzakken/vochtzakken en weichselhouten roeren in de prijscurant van de firma A. J. Vasterman Jr. te Amsterdam, grossier in rookartikelen, 1913-1914. Collectie F. Tijnstra.

Afb. 17a-b. Sigarenpijp van meerschuim en het los gevonden mondstuk van barnsteen. West-Europa, 1880-1893. Sigarenpijp: Lengte 5 cm, hoogte 3,7 cm. Vindplaats aan boord: woonverblijf stuurboord. Inventarisnummer QZ18-189 en mondstuk: Lengte 3,9 cm. Vindplaats aan boord: woonverblijf stuurboord(?). Inventarisnummer QZ18-224/3.

beeld in de Vasterman catalogus van 1913-1914 (afb. 18).

Dergelijke meerschuim pijpen werden, omdat het een wat luxer product betrof, veelal in een speciaal daarvoor vervaardigd etui verkocht en bewaard. Het etui is niet in het wrak aangetroffen. De pijp vertoont weinig gebruikssporen en zal niet voor het dagelijks gebruik zijn geweest. Het is tot nog toe de enige bekende sigarenpijp uit een Nederlands scheepswrak en de enige meerschuim pijp.

Caoutchouc pijpen

In *De Drie Gezusters* zijn in het woonverblijf aan stuurboord twee pijpfragmenten van hard rubber ofwel caoutchouc gevonden. Caoutchouc, het melkachtig, harsachtig sap van (voornamelijk) de *Hevea Brasiliensis* uit Zuid-Amerika, dat in de lucht vast en rekbaar wordt, was aan het eind van de negentiende eeuw een modern materiaal voor de productie van gebruiksvoorwerpen.⁹ Het materiaal werd, evenals de eerdergenoemde gietpijpen van vloeibare klei, in mallen gegoten. Hardrubber is brandbaar en daarom werden deze pijpen ook wel

van een houten of meerschuimen pijpenkop voorzien of er werd een tabaksketel van aardewerk in de caoutchouc ketel gestoken.

Toen *De Drie Gezusters* in 1893 verging was dit materiaal nog maar zeer kort in gebruik voor de vervaardiging van zowel tabakspijpen als sigarenhouders en schipper Meijer zal hiermee een tweetal noviteiten aan boord hebben gehad. Het is niet duidelijk geworden tot welke categorie de in het wrak gevonden pijpen behoren. Een van de zwarte caoutchouc pijpen heeft een korte rechte steel met een afgeplat knoopmondstuk en aan de onderzijde twee hoge, ovaalvormige holle steuntjes (afb. 19a-b). De ketel is afgebroken en sporen van een aardewerk binnenketel zijn niet aangetroffen. Hierdoor kan niet meer worden vastgesteld of de pijp gebruikt werd als sigarenhouder of voor het roken van gesneden tabak.

De andere zwarte caoutchouc pijp (afb. 20) heeft een vorm die is afgeleid van gemonteerde porseleinen pijpen. Het S-vormig gebogen roer is hier echter in één stuk meegegoten met de vochtzak, terwijl die bij de porseleinen pijpen demonteerbaar is. Vanwege de

Afb. 18. Celluloid mondstukken met benen schroef. Prijscurant A. J. Vasterman Jr. te Amsterdam, 1913-1914. Collectie F. Tijmstra.

Celloid mondstukken of spitsen. Allen met dun beenen schroefje.									
No. 640		No. 649		No. 656					
No.		dikte	lengte	per doz.					
640	Recht sattel	12—14 mM.	27 mM.	1.50	651	Recht rond, dikte 8 mM., lengte 30 mM.	0.60		
641	" "	12—14 "	34 "	1.80	652	" " diverse lengte, vanaf . . .	0.90		
642	" "	12—14 "	39 "	2.10	653	Gebogen rond, dikte 6—7 mM., l. 26 mM.	0.70		
643	" "	12—14 "	45 "	2.40	654	" " 8—9 " „ 34 "	0.90		
644	Div. lengte	14—16 "	vanaf . . .	1.50	655	" " diverse lengte, vanaf . . .	1.20		
645	" "	9—11 "	" "	1.20	661	Rechte ambroid spitsen, vanaf . . .	1.80		
646	Recht plat, breed	12 mM., lang	26 mM.	0.70	662	Gebogen " " " " " "	3.60		
647	" "	12 "	33 "	0.90	663	" " " " " "	1.80		
656	v. sprongen	12 "	26 "	0.70	664	" " " " " "	3.60		
657	" "	9 "	26 "	0.70	665	Sattel " " " " " "	3.60		
658	" "	9 "	33 "	0.90	Schroefjes, geheel fijne draad . . .	0.20			
659	" "	9 "	39 "	1.20	" voor houten tabakspijpen, half				
660	" "	9 "	45 "	1.50	groe en half fijne draad . . .	0.30			
649	Recht rond, dikte	6—7 mM., l.	26 "	0.50	Schroefjes voor houten tabakspijpen, geheel				
650	" "	9 "	26 "	0.60	groe draad . . .	0.30			

Afb. 19a-b. Steelpijp van caoutchouc met ovaalvormige hoge 'steuntjes' en afgeplat mondstuk. Lengte 11,3 cm. West-Europa, 1885-1893. Vindplaats aan boord: woonverblijf stuurboord. Inventarisnummer QZ18-189.

Afb. 20. Insteekpijp van caoutchouc met gebogen roer waarvan het mondstuk is afgebroken en vochtzak met gekrulde basis. Lengte 13,4 cm, hoogte vochtzak 4,3cm. West-Europa, 1885-1893. Vindplaats aan boord: woonverblijf stuurboord. Inventarisnummer QZ18-442.

brandbaarheid van caoutchouc waren dergelijke pijpen voorzien van een stummel tabaksketel van hout, porselein of gietklei. Aan boord zijn stummel ketels van porselein en gietklei gevonden die mogelijk bij deze pijp behoorden.

Overige voorwerpen

Opslag van rooktabak en sigaren, en een lucifershouder

Voor de opslag van tabak zijn twee voorwerpen gevonden: een gedraaide houten tabakspot en een kleine koperen tabaksdoos. De tabaksdoos (afb. 21) is aan stuurboord in het woonverblijf gevonden en de tabakspot (afb. 22a-b) aan bakboord naast de kachelplaat terwijl de deksel aan stuurboord tussen leggers is gevonden.

De tabakspot stond in de opvallend kleine woonruimte in het achterschip, die uit niet meer dan een vloer met een paar kooien bestond.¹⁰ In huizen op het vasteland stond een dergelijke pot binnen handbereik op tafel in de woon- of rookkamer. Schippers voeren onder bijna alle weersomstandigheden en kwetsbare of breekbare voorwerpen werden veilig achter gesloten deuren opgeborgen. In *De Drie Gezusters* zal de pot samen met ander rookgerei binnen handbereik van de schipper in een afgesloten hangkastje hebben gestaan. De tabak in deze pot was voor dagelijks gebruik en heeft mogelijk ook gediend als voorraad voor de kleine tabaksdoos. Bij het opmaken van de vondstdocumentatie was de functie van de tabakspot nog onbekend en werd hij omschreven

Tabel 2: Overig rookgerei en suikergoedvorm uit *De Drie Gezusters* (ZQ-18)

voorwerp:	materiaal:	afb.	datering:	vindplaats in wrak:	inv. nrs.:
tabaksdoos	messing	21	1880-1893	woonverblijf stuurboord	ZQ18-135
tabakspot	hout	22a	1880-1893	bakboord naast kachelplaat	ZQ18-293
deksel van tabakspot	hout	22b	1880-1893	bakboord tussen leggers?	ZQ18-279
deksel van sigarenkistje	hout	23	1880-1893	bakboord woonverblijf	ZQ18-335
lucifershouder	tin	25a-b-26a-b	1870-1893	achterschip, stuurboord tussen leggers	ZQ18-300
vorm met figurale pijpen	tin	27a-b, 28a-b, 29, 30	1870-1893	achterschip, stuurboord tussen leggers	ZQ18-308

Afb. 21. Tabaksdoos van messing (geelkoper) met grave-ring van ovalen en bladeren. Lengte 11,3 cm, Breedte 6,5 cm, Hoogte 2,5 cm. West-Europa, 1870-1893. Vindplaats aan boord: woonverblijf stuurboord. Inventarisnummer QZ18-135.

als een ‘gedraaid houten tonnetje’. De tabakspot heeft twee verdiepte banden die aan de bovenzijde versierd zijn met een rij stippen in reliëf. De bovenrand waarop de deksel rust is licht uitgewaaierd. De deksel heeft een conische vorm en eenzelfde verdiepte rand met stippen als de pot. De houten knop aan de bovenzijde van de deksel ontbreekt evenals een binnendecksel om uitdroging van de tabak te voorkomen.

De messing tabaksdoos heeft een rechthoekig model met een lengte van 11,3 cm. De sluiting is afwezig. Er zijn restanten van twee scharnierbladen met knopen op het deksel aanwezig. De drie scharnierbladen met knopen op de doos zijn niet meer aanwezig. In deze knopen

stak een dunne pen die het draaipunt vormde en ook de twee helften van de doos bij elkaar hield. De deksel van de tabaksdoos is in de vier hoeken versierd met ovalen binnen een dubbele omlijsting van fijne ingedrukte rechthoekjes. Centraal op de doos is een groter ovaal gegraveerd. De ovalen zijn gevat in een bladmotief. Andere decoraties zijn niet aangebracht.

Dergelijke kleine dozen werden meestal in de broek- of jaszak gedragen en vanuit een grote voorraad pot of de tafeltabaksdoos aangevuld. Hierdoor had schipper Meijer altijd een voorraad tabak onder handbereik tijdens zijn werkzaamheden op dek of als hij achter het roer stond. Door het vele gebruik is de doos sleets geworden.

Afb. 22a-b. Houten tabakspot met deksel. Hoogte 13,8 cm, D 14,5 cm. West-Europa, 1870-1893. Vindplaats aan boord: tabakspot aan bakboord naast kachelplaat, Inventarisnummer QZ18-293 en deksel aan bakboord tussen leggers(?), Inventarisnummer QZ18-279.

Afb. 23. Fragment van een cederhouten deksel van een sigarenkistje met ingebrand de merknaam PRIMERA op een wapenschild met een zeilschip. Lengte 21,5 cm, Breedte 9 cm en Dikte 0,3 cm. West-Europa, 1880-1893. Vindplaats aan boord: aan bakboord in woonverblijf, Inventarisnummer QZ18-335.

Afb. 24. Advertentie van de sigarenfabrikanten Nieveen & Swaan uit Utrecht. Leeuwarder courant, 23-04-1891.

Aan bakboord in het woonverblijf is het fragment van een cederhouten deksel van een sigarenkistje gevonden (afb. 23). Begin negentiende eeuw waren sigaren nog relatief duur en werden ze per stuk of met enkele tegelijk aan de consument verkocht. Aan het eind van de negentiende eeuw werden ze al in grotere verpakkingen aangeboden, waaronder de cederhouten kistjes waarvan in het wrak de deksel gevonden is. Lege sigarenkistjes werden en worden nog steeds hergebruikt voor de opslag van kleine prullaria.

Ingebrand op het deksel staat PRIMERA op een gebogen lint over een wapenschild met een zeilschip. Langs

de bovenzijde is over de gehele lengte een strook dun hout afgebroken. Oorspronkelijk was het kistje nog met een papieren merketiket afgeplakt waarop de naam van de fabrikant stond. De fabrikant die dit kistje op de markt bracht is niet bekend. De meeste sigarenfabrikanten hadden naast hun geregistreerde merknaam verschillende benamingen voor hun sigaren die niet beschermd waren en door eenieder konden worden gebruikt. In 'De Koophandel', sinds 1836 de sigarenmakerij van de Goudse familie Van Vreumingen, werden in 1886 achttien verschillende sigarenmerken vervaardigd, waaronder ook Primera.¹⁰ Ook de Utrechtse sigarenfabriek 'De Mercur' van de fabrikanten Nieveen & Swaan, hadden

Afb. 25a-b. Tinnen zaklucifershouder met een paard en een stoomzeilschip. Lengte 6 cm, Breedte 2,8 cm en Dikte 1 cm. West-Europa, 1875-1893. Vindplaats aan boord: aan stuurboord tussen leggers, Inventarisnummer QZ18-300.

Afb. 26a-b. Deksel en geribbelde strijklak op de bodem van de zaklucifershouder van afb. 24a-b.

Primera sigaren, ‘een Puik 20-cents Sigaar’, in hun assortiment (afb. 24).¹¹ Het woord Primera was niet beschermd en kon door iedere fabrikant gebruikt worden om hun waar aan te prijzen. Andere namen waarmee sigaren een meer exotisch uiterlijk kregen, waren bijvoorbeeld Selectos, Habana, Regalia, Special en Petitos. Dergelijke woorden werden ook als ondermerk gebruikt bijvoorbeeld Karel I Regalia, Willem II Selectos enz.¹³

Zaklucifershouder

Lucifers werden eind 19e eeuw voor vele doeleinden gebruikt, waaronder het aansteken van kooktoestellen en lampen maar vaker nog voor het aansteken van pijptabak of sigaren. Lucifers werden langs een geribbelde oppervlak gestreken waardoor ze ontbrandden. Lucifershouders werden los verkocht als zakmodel (afb. 25), maar werden ook als tafemodel gecombineerd met een bakje waarin de opgebrande lucifers werden gelegd. Speciaal voor rokers kwamen er tafellucifershouders die op een asbak waren gemonteerd. Met de introductie van de zaklucifershouder kreeg de schipper meer mogelijkheid om tijdens werkzaamheden op het schip zijn sigaar of pijp aan te steken. Deze metalen doosjes hadden, zeker voor scheepslieden, het voordeel dat ze min of meer waterdicht waren. De hier afgebeelde lucifershouder werd later vervangen door een (nog waterdichter) afsluitbaar schuifdoosje met aan de onderzijde een strijklak in de vorm van een coating.

In het achterschip van het wrak is tussen leggers aan stuurboord een tinnen zaklucifershouder gevonden met aan de bovenzijde een rechthoekige scharnierende deksel.¹⁴ Het scharnier van het doosje bestaat uit een meegegoten oogje dat in de korte zijde in een uitsparing in het doosje valt en oorspronkelijk geborgd werd met een pennetje. Op de linkerkant van de houder staat in reliëf een naar links lopend paard tussen twee grote planten met gekruld blad en op de rechterkant een naar links varende stoomschip met een mast en rokende schoorsteen en op het achterschip hangt een vlag. Rechtsboven naast het schip staat in een kader een onleesbare tekst. Deze zaklucifershouders zijn veelal souvenirs of ze dragen

reclameteksten.

Een pijpenmal om van te eten

Een bijzondere en onverwachte vondst in het wrak van *De Drie Gezusters* is een pijpenvorm (afb. 27a-b en 28a-b) waarin tegelijkertijd vier pijpen gemaakt kunnen worden. In deze mal werden echter geen kleipijpen vervaardigd om uit te roken, maar eetbare pijpjes van suikergoed.

De zware vorm is gemaakt van een zacht metaal, waarschijnlijk tin of een tin legering en bestaat uit twee beschadigde delen. De in onbruik geraakte pijpenvorm is mogelijk door schipper Meijer als oud ijzer opgekocht voor reparaties aan boord van het schip. Op de achterzijde van de grootste vormhelft is door de fabrikant het vormnummer 454 ingeslagen. Tijdens de gebruikperiode zijn in het zachte metaal enkele inkervingen en een diepe gleuf ingesneden. De laatste lijkt ontstaan te zijn tijdens het hergebruik. Daarnaast is er, eveneens op de achterzijde, een dubbele rij kleine rechthoekjes en vierkantje ingekrast (afb. 29). Het is niet duidelijk geworden waar Meijer het metaal voor gebruikte. Voorwerpen of onderdelen waarin delen van de pijpenvorm zijn gebruikt zijn in het wrak niet aangetroffen.

Waarschijnlijk vanwege de aangetroffen inkervingen op de achterzijde werd het voorwerp in de vondstenlijst van 30 augustus 1979 omschreven als ‘een slijpsteen?’. Kennelijk wist men zich geen raad met dit voorwerp en verkreeg het een benaming naar de veronderstelde nieuwe functie. Het zachte metaal is echter niet geschikt om als slijpsteen te dienen.

De linker vormhelft (afb. 27a-b) is grotendeels compleet maar aan de linker- en rechterzijde zijn stroken weggesneden. De rechter vormhelft is vrijwel geheel hergebruikt waardoor slechts een klein fragment bewaard gebleven is (afb. 28a-b). De vier pijpjes in de vorm hebben figurale koppen (afb. 30) zoals die ook in de tweede helft van de negentiende eeuw, voornamelijk op Franse en in mindere mate op Belgische en Duitse tabakspijpen van

Afb. 27a-b. De voor- en achterzijde van de linker vormhelft. De tweede pijp van rechts heeft als enige zijn complete lengte. De overige zijn door hergebruik ingekort. Vormnummer 454. Lengte 15,8 cm, Hoogte 8,8 cm en Dikte 1,7 cm. Frankrijk, Parijs, Létang fils(?), 1870-1893. Vindplaats aan boord: aan stuurboord tussen leggers, Inventarisnummer QZ18-303.

Afb. 28a-b. De rechter vormhelft van de pijpenvorm waarvan slechts een klein fragment is overgebleven.

Afb. 29. Achterzijde van de linker vormhelft met het nummer 454, ingekraste lijnen en diepe gleuf. Inventarisnummer QZ18-303.

Afb. 30. Detail van de vier koppen. Inventarisnummer QZ18-303.

klei, werden afgebeeld. De twee koppen in het midden hebben een karikuraal uiterlijk (afb. 30b-c).

In de vorm konden tegelijkertijd vier pijpjes worden gemaakt. De lengte van de grootste vormhelft bedraagt 15,8 cm, de hoogte 8,8 cm en de dikte 1,7 cm. Op de achterzijde van de linkerhelft is het vormnummer 454 ingeslagen. Er zijn drie rechthoekige sluitnokken overgebleven, waarvan er een compleet aanwezig is en de overige gedeeltelijk afgesneden of afgezaagd zijn. Een vergelijkbare vorm (afb. 31) heeft vier sluitnokken en

waarschijnlijk was dit ook het geval bij de vorm uit het wrak. Vergelijkbare vormen werden ook met pengatverbindingen gemaakt (afb. 32a-c) en zijn van een andere legering waarbij roestvorming optreedt. Deze zijn mogelijk iets later te dateren.

Suikergoed

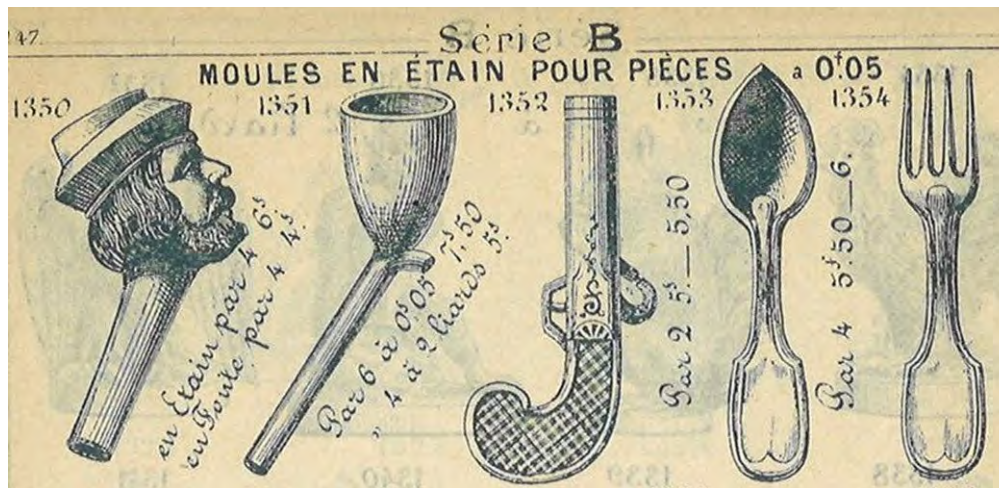
Tabakspijpen van pijpaaarde werden, zoals bekend, in koperen en later ijzeren persvormen gemaakt. De twee vormhelften met daartussen een rol klei werden tegen elkaar gedrukt, de overtollige klei uit de tabaksketel ge-

Afb. 31. Rechterhelft van een vergelijkbare vorm met vier sluitnokken. Collectie en foto Ewout Korpershoek.

Afb. 32. Linkerhelft van een vergelijkbare vorm met twee pengatverbindingen. Vormnummer R229. Collectie en foto Ewout Korpershoek

Afb. 33. 'Moules pour confiseurs, Serie B, Moules en étain pour pièces' in de catalogus van Létang fils (1897, p. 47). Collectie Bakkerijmuseum Veurne, België.

perst met een zogenaamde 'stopper' en het rookkanaal open gestoken met een dik ijzerdraad. De pijpenvorm uit het wrak kan niet gebruikt worden om tabakspijpen te vervaardigen omdat de koppen licht ovaal gevormd zijn en er aan de bovenzijde geen aanloopstuk voor de stopper is waardoor dit gereedschap niet gebruikt kan worden.

De vorm uit *De Drie Gezusters* werd gebruikt om mas-sieve, eetbare 'tabakspijpen' van suikergoed te maken en is niet, zoals veelal wordt gedacht, voor de fabricage van chocolade pijpjes. Omdat bij dit type vorm zowel de pijpenkop als de steel aan de onderzijde open is kan hij niet gebruikt worden om chocoladepijpjes te maken omdat de vloeibare chocolade er direct weer uitloopt. Ook is het metaal van de vorm te ruw waardoor de chocolade vastplakt in de vorm.¹⁶ Eind negentiende eeuw kwamen er wel gladde vormen van dun koperplaat om chocolade-figures in te gieten en Anton Reiche uit Dresden slaagde er in mallen te maken van goedkoper en gemakkelijker te bewerken blik.¹⁷ Reiche was rond 1900 de grootste fabrikant van chocolade- en ijsvormen.

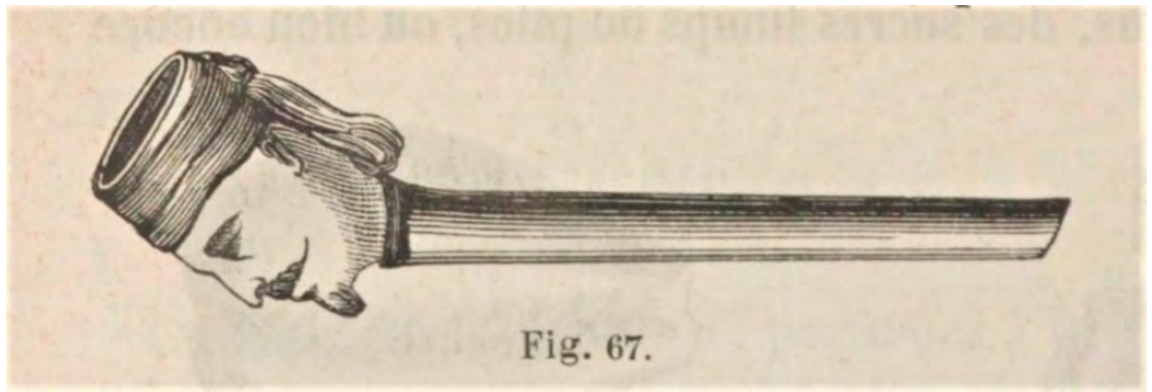
De meeste suggesties van musea en verzamelaars met betrekking tot de herkomst en gebruik van de vorm

kwamen uit Frankrijk. De Nederlandse bijdragen bij het zoeken naar de herkomst waren minder in aantal. Dit lijkt vooral te wijten aan het minder voorkomen in Nederland van producten uit dergelijke vormen. Volgens Nederlandse bakkerijmusea gaat het mogelijk om een dragantvorm waarbij de gevormde voorwerpen gebruikt werden bij het maken van showstukken en op banketten gepresenteerd werden.¹⁸ Dragant is een mengsel van poedersuiker en gelatine, maar werd vroeger met Arabische gom bereid.¹⁹ Of de vormen hier daadwerkelijk voor gebruikt zijn valt nog te bezien. Bronnen waarin dit idee gestaafd kan worden zijn tot nog toe niet gevonden en de oplossing van dit vraagstuk lijkt toch in Frankrijk te moeten worden gezocht.

Er zijn meerdere aanwijzingen dat deze vormen uit Frankrijk komen en mogelijk in de fabriek van de firma Létang fils in Parijs zijn gemaakt. Létang was de grootste Franse vormenfabrikant voor chocolatiërs, ijsmakers en banket- en suikerbakers, die in 1832 begonnen is. De op de pijpjes afgebeelde personages vertonen qua stijl gelijkenis met die op Franse tabakspijpen van pijpjaarde uit de tweede helft van de negentiende eeuw. Hoewel de vorm niet was bedoeld om chocolade pijpjes te maken, bevond een identieke vorm als in afbeelding

Afb. 34a-c. Afdrukken van modelleerklei, gemaakt in de metalen vorm uit De Drie Gezusters die een impressie geven hoe de suikergoed-pijpjes eruitzagen.

Afb. 35a-b. Een suikergoedpijpje in het boek van Emil Duval (1879, p. 604) en eenzelfde pijpje in de rechter vormhelft van afbeelding 32. Collectie en foto Ewout Korpershoek.

31, zich in de bedrijfsinventaris van Théodore Buck uit Moulins, een oude Franse chocolaterie. Deze inventaris bestond uit vormen van Létang fils.²⁰

De vormen werden door Létang vervaardigd met gebruikmaking van een koperen kern (moedervorm) in de vorm van het pijpje, dat men in suikergoed wilde produceren. De koperen kern werd overgoten met vloeibaar tin dat na afwerking resulteerde in de vorm.²¹

Létang fils maakte wel vormen voor chocolade sigaren²² maar niet voor pijpen van chocolade. De vormen met de pijpjes waren bedoeld voor 'les différentes pièces de sucrerie' (afb. 33).²³ Ze staan in de bedrijfscatalogus onder Serie B. De vormen in deze serie zijn bedoeld voor 'confiseurs'. Suikergoed of suikerwerk is de benaming voor geheel of in hoofdzaak uit suiker vervaardigde lekkernijen. Naast de pijpjes (afb. 34) werden bijvoorbeeld ook menselijke figuurtjes, dieren, fluitjes, fruit, groenten, bloemen en eieren in suikergoed gemaakt. In het boek van Barbier-Duval²⁴ is een suikergoedpijpje afgebeeld (afb. 32a). Eenzelfde pijpje is te zien in een vorm (afb. 32b) die vergelijkbaar is met die uit *De Drie Gezusters*.

Nawoord

De meeste tabak-gerelateerde vondsten zijn gedaan in de kleine woonruimte van de schippersfamilie in het achterschip. Dit zal de voornaamste plaats zijn geweest waar tabakspijpen en sigaren werden gerookt. Schipper Meijer had in 1893 de beschikking over een uitgebreid assortiment tabakspijpen van verschillende materialen

en vervaardigingstechnieken. Daarnaast rookte hij sigaren. Door de diversiteit aan rookgerei kon er geregeld van pijp gewisseld worden. Mogelijk had Meijer deze diversiteit aangelegd om op verschillende locaties op het schip een andere pijp te kunnen gebruiken. De Goudse kleipijp was bij uitstek geschikt om in het woonvertrek te roken, terwijl de minder breekbare korte Duitse porseleinen pijpen en de caoutchouc pijpen ook achter het stuurwiel konden worden gerookt of tijdens andere werkzaamheden aan boord van het schip.

Het aanbod aan tabakspijpen zag er ten tijde van schipper Meijer totaal anders uit dan in voorgaande eeuwen. In de zeventiende en achttiende eeuw werden vrijwel alleen kleipijpen gebruikt om gekorven tabak te roken. In het laatste kwart van de achttiende eeuw kwamen ook sigarenpijpen op de markt. In dezelfde periode werden, in gespecialiseerde winkels en op kleine schaal, tabakspijpen van porselein, hout en meerschium aangeboden.²⁵ Vanaf ongeveer 1820 begon de sigaar aan zijn grote opmars en ook kwamen er steeds meer pijpen van porselein, meerschium en hout op de markt. Dit alles ten koste van de kleipijp die al ruim 200 jaar een dominante positie had. Het verminderde verbruik van kleipijpen is goed te zien bij de Amsterdamse sociëteit Felix Meritis aan de Keizersgracht. De sterke daling van de consumptie van kleipijpen die daar na 1825 inzette werd vooral gezocht in de opkomst van de sigaar, die in deze periode steeds populairder werd onder de beter gesitueerde leden en bezoekers van de sociëteit. Griffioen van Waarder noemde al in 1821 drie belangrijke oorzaken voor de af-

name van de kleipijp: het gebruik van Duitse porseleinen pijpen, 'het minder gebruik van tabak roken in beschaafde gezelschappen' en 'de thans zoo algemeen in zwang zijnde *Cigarro's*, welke heerschende mode, inzonderheid bij lieden van meer beschaafden stand, de overhand schijnt te nemen, zodat men dikwerf welgekleede jonge lieden met een brandende *Cigarro* in den mond langs de straten ziet gaan, welke zich echter wel zouden schamen van met korte pijpen te loopen.' In 1829 gaf Jacobus Scheltema in Felix Meritis een verhandeling over tabak waarin hij opmerkte: 'Wij hebben in onzen leeftijd den lust tot het tabakrooken bij velen zien verminderen en tevens het gebruik van Duitse pijpen, met korte buizen of röhren, en van segaren zien veld winnen. Of dit een en ander niet nadeelig is voor de gezondheid, en of het niet wenschelijk ware, dat men tot het gebruik van de goede Goudsche lange pijpen terug keerde, durf ik als geen ervaren rooker zijnde, niet beslissen'.²⁶

In het derde kwart van de negentiende eeuw werden pijpen van porselein, hout en meerschuur snel populairder en waren geen opvallende verschijningen meer in het straatbeeld. Ook de goedkopere gegoten tabakspijpen van Bordollo werden, vanaf het midden van de jaren tachtig, steeds populairder als aanvulling op de porseleinen pijpen. Caoutchouc pijpen waren toen het schip verging een noviteit. Ruim tien jaar voordat *De Drie Gezusters* van schipper Meijer verging werden al deze soorten pijpen op grote schaal fabrieksmatig vervaardigd. Meijer bleef naast de meerschuur sigarenpijp, de porseleinen pijpen en zijn moderne tabakspijpen van hard rubber, ook de traditionele Goudse kleipijpen trouw doorroken.

Het bijzondere van de hier besproken vondst is dat het aangetroffen rookgerei zo duidelijk de verschuiving in de wijze van roken illustreert. Iets wat uit andere opgravingen niet zo duidelijk kan worden aangetoond. Dat dit nog niet het einde was van de verschuiving in rookgedrag blijkt wel uit het feit dat de ontwikkeling van de gietpijpen vanaf het eind van de 19e eeuw in de Nederlandse fabrieken opkwam en na de Eerste Wereldoorlog een grote vlucht nam, mede als gevolg van de torenhoge inflatie die de gekaste pijp relatief te duur maakte.²⁷ De opkomst van de gietpijpen ging ten koste van de gekaste pijp, maar compenseerde de neergang daarvan slechts gedeeltelijk.²⁸ Ook de opkomst van de sigaret, vooral na de Eerste Wereldoorlog, is een verschijnsel dat in deze rij van veranderingen in het rookgedrag thuishoort.

Dankwoord

Met dank aan Joran Smale, conservator van het Maritiem Archeologisch Depot te Lelystad en Ina Ruckebusch, wetenschappelijk medewerker/collectiebeheerder van het Bakkerijmuseum te Veurne. De suikergoedvorm en alle afgebeelde tabak-gerelateerde voorwerpen zijn afkomstig uit het scheepswrak van *De Drie Gezusters*

(ZQ-18 / ZQ18) en bevinden zich in het Maritiem Archeologisch Depot, met uitzondering van die in afbeelding 31, 32 en 35b, die zich in de collectie van Ewout Korpershoek bevinden. De foto's van afbeelding 31, 32 en 35b zijn gemaakt door Ewout Korpershoek, waarvoor hartelijk dank. De overige foto's zijn gemaakt door de auteur.

Noten:

1. Knol en Smale, 2019 en Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant 20 juni 1893.
2. Knol, A. en J. Smale (2019).
3. In de vondstenlijst van 30 augustus 1979 worden deze pijpfragmenten omschreven als 'kalken pijpekoppen'. Al sinds de jaren veertig van de 20ste eeuw is in Flevoland, bij de beschrijving van kleipijpen, de incorrecte term 'kalk' of 'kalken' ingeburgerd geraakt voor de aanduiding van het materiaal pijpstaaf.
4. Duco, 2003, p. 187 (2 gekroond, nr. 940) en p.194 (65 gekroond, nr. 1006).
5. Stam, 2015b, p. 89-101.
6. Stam, 2015a, p. 78.
7. Zie elders in dit Jaarboek: Stam, 2021, p. 103-147. (Nieuwe gegevens over het bedrijf, de productie en de handel van Hollandia (van der Want & Barras).
8. In de vondstenlijst van 30 augustus 1979 is de vochtzak abusievelijk omschreven als 'porceleine pijpekop'. Zie Knol en Smale, 2019.
9. De Haan, 2002, p. 1361-1364.
10. Zie Knole en Smale, 2019, 'Indeling'.
11. Hoogendoorn, 2008, p. 127.
12. Het nieuws van den dag: kleine courant, 22-12-1890, Leeuwarder courant, 23-04-1891 en Utrechtsch Nieuwsblad, 01-10-1894.
13. Met dank aan F. Tjijstra, email 24-08-2021.
14. Gijsbers, Koehler en Morel, 2010, p. 207, Catalogusnummer G.4.5.
15. Collectie Ewout Korpershoek (<https://www.claypipes.nl/allenlei/gereedschap/>).
16. Mededeling van het Anton Reiche Museum (www.anton-reicheformen.de) en Michael Lothar Wolf, voorzitter van het Chocolatevormen Museum in Duitsland (email 30-07-2021).
17. Kügler, 2004, p. 101.
18. Nederlands Bakkerijmuseum Hattem en Bakkerijmuseum 'De oude Bakkerij' (Email 30-7-2021).
19. Van Dale, 1872: Dragant.
20. Deze vorm werd op 28-03-2021 op een antiekveiling aangeboden: 'Letang fils, Paris. Ensemble de moules à chocolat en forme de fèves de cacao, des pipes, [etc.]'. Zie <https://www.metayer-auction.com/lot/113515/14649302?offset=100&> (Website bezocht 20-07-2021).
21. Duval, 1879, p. 46.
22. Duval, 1879, p. 45.
23. Duval, 1879, p. 46.
24. Met vriendelijke dank aan Ina Ruckebusch, Wetenschappelijk medewerker/collectiebeheerder van het Bakkerijmuseum te Veurne, die mij attent maakte op dit boek in de museumcollectie en de catalogus van Letang fils uit 1897 waarin het pijpje staat afgebeeld (Email 9-9-2021).
25. Van der Lingen, Het aanbod van tabakspijpen in Amsterdam in de 18e en 19e eeuw (in voorbereiding).
26. Van der Lingen, 2014, p. 78.
27. Stam, 2020, p. 90, e.v.
28. Stam, 2020, p. 100.

Literatuur:

- Dale, J.H. van, 1872. *Nieuw Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Uitgave: 's-Gravenhage enz.
- Duco, D., 2003. *Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda*. Pijpenkabinet, Amsterdam.
- Barbier-Duval, 1879. *L'Art du Confiseur Moderne contenant les procédés les plus nouveaux et les meilleurs à L'usage des confiseurs et des ménagères*. Paris, Librairie Audot Lebroc et Cie, successeurs, 1879.
- Gijsbers, W., L. Koehler en J. More, 2010. 'Licht aan boord'. *Verlichtingsobjecten uit het Nationaal Scheepsarcheologisch Depot in Lelystad*. Nationaal Scheepsarcheologisch Depot. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Lelystad.
- Haan, R. de, 2002. Pijpen, gemaakt van hardrubber en andere 'Early Plastics'. *PKN* 24(95), p. 1361-1366.
- Hoogendoorn, J. 2008. De Oudste tabakszaak van Nederland. De geschiedenis van de familie Van Vreumingen. *Tidinge van die Goude* 26(4), p. 122-138.
- Knol, A. en J. Smale, Batavialand te Lelystad, Maritiem Archeologisch Depot (2019): *Opgravingsdocumentatie scheepswrak ZQ-18/ZQ18 (Zuidelijk Flevoland)*. DANS. <https://doi.org/10.17026/dans-xsq-j53t>
- Kügler, M., 2004. Pfeifen aus Schokolade. *Knasterkopf* Band 17, p. 101-102.
- Lingen, B. van der, 2014. Felix Meritis: Inkoop, gebruik en hergebruik van kleipijpen, 1784-1861. *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen* 2014, p. 65-85.
- Maison Létang Père & Fils Fondée en 1832. *Letang Fild Srs. A & M ferblantiers moulistes mécaniciens, fabrique spéciale de moules et mécaniques pour fabricants de chocolats, confiseurs, glaciers, patisseries, cuisiniers, maitres d'hôtels, fabricants de biscuits de Reims, pharmaciens, epiciers droguistes etc.* 108 rue Vieille du temple, Paris, 1897.
- *Prijscourant 1913-1914 van A.J. Vasterman Jr. Nieuwezijds Voorburgwal 46, Amsterdam. Grossier in rook-artikelen. Hoofdagent van alle soorten lucifers.*
- Stam, R. D. 2015a. The other Dutch clay pipe. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe* 8, p. 77-88.
- Stam, R. D. 2015b. The export of clay pipes to the Netherlands from the German firms Gebrüder Bordollo and Jacobi, Adler & Co. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe* 8, p. 89-101.
- Stam, R. D. 2020. De ontwikkeling van de Goudse pijpenindustrie in de 20e eeuw, in economisch perspectief. *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen* 2020, p. 69-167.
- Stam, R. D. 2021. Nieuwe gegevens over het bedrijf, de productie en de handel van Hollandia (van der Want & Barras). *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen* 2021, p. 103-147.

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door particuliere donateurs

www.tabakspijp.nl

